

Van arm vaderland tot eendrachtige republiek *

De rol van politieke theorieën in de Nederlandse Opstand

M. E. H. N. MOUT

In de moeilijke jaren zeventig van de Opstand verzond Oranje regelmatig brieven in verschillende richtingen, waarin hij om hulp verzocht. Vaak bracht hij in deze brieven de rechtvaardiging van het verzet tegen de koning ter sprake en ging in op het doel van de Opstand en zijn eigen rol daarin. Zo poogde hij in 1573 de Nederlandse gemeente te Londen te bewegen geld voor de Opstand te geven en viel daarbij direct met de deur in huis:

Myn Heeren, ick dencke dat tot noch toe ghy hebt mogen genoegsaemlyk bekennen den goeden wille, die my Godt gegeven heeft om U lieder arme Vaderlant in vrijheit te stellen, so wel in 't geene dat aengaet de politie desselfs, als de religie I.

Het arme vaderland, dat waren de Nederlanden, bewoond door 'le peuple de par deçà'², die het recht zouden moeten hebben tot gewetens- en liefst ook godsdienst-vrijheid, wier oude privileges en vrijheden hersteld zouden moeten worden. Preciezer drukte Oranje zich in de talloze brieven en andere stukken van deze jaren niet uit: geleerde definities en omschrijvingen van de vrijheden waarom het ging waren niet zijn zaak; het ging hem erom mensen voor de Opstand te winnen. Het was al heel wat dat hij in zijn honingzoete brief aan de gouverneur van Gelre, Gilles de Berlaymont, de heer van Hierges, uit 1576 — een brief die de bedoeling had deze hoge edelman over te halen de zijde van de Opstand te kiezen — schreef dat een van de oorzaken van de troebelen daarin was gelegen dat 'l'on conduira le gouvernai hors de son cours ancien et légitime, qui consiste en l'autorité libre des Estatz conjointe en toute confiance et union avecq leur prince'³. Hier schetste Oranje een ideaalbeeld van een samengaan tussen vorst en standen in de Nederlanden van vóór de Opstand dat de toets der historische kritiek niet zou kunnen doorstaan.

* Dit artikel is mede gebaseerd op een voordracht, gehouden op het colloquium 'Pouvoirs et institutions dans l'Europe du XVIe siècle' in het Centre d'Etudes Supérieures de la Renaissance van de Universiteit van Tours (juli 1984) en een voordracht voor de Contactgroep XVIe eeuw, Leiden (oktober 1984), en op de kritiek, bij beide gelegenheden ontvangen. In het bijzonder gaat mijn dank uit naar J. J. Woltjer voor zijn commentaar. 1

G. Groen van Prinsterer, ed., *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange Nassau*, le série, IV (Leiden, 1837) 63 (26 febr. 1573).

2 Groen, *Archives*, IV, 50 (Oranje aan zijn broers, 5 febr. 1573).

3 *Idem*, *Archives*, V (Leiden, 1837) 396 (26 aug. 1576, dus vóór de Pacificatie van Gent).

Een even idealistische voorstelling van zaken is te vinden in een van de weinige geschriften uit het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw waarin een aanzet werd gegeven tot een historisch gefundeerde staatstheorie voor de Republiek, Hugo de Groot, *De antiquitate reipublicae Batavae* (1610). Op het moment dat de partijen in de Republiek hun stellingen begonnen te betrekken en de gemoederen reeds duchtig verhit waren over de kerkelijke zaken schreef De Groot:

Voor soo veele de regeringe by ghedeputeerden van steden wert bedient, comen wy seer wel over een met die van Achaie, Etolie ende Lycie... het alderbeste voorbeeld van een geheel eendrachtige republicque⁴.

Zo uitte Oranje zijn gedachten over een als vanouds vrij, harmonisch bestuurd en in godsdienstig opzicht verdraagzaam vaderland, en De Groot zijn opvattingen over een volmaakte aristocratische staat naar antiek voorbeeld. Bij beiden overheerste het ideologische, zo men wil ook propagandistische element: Oranje had tot doel steun voor de Opstand te verwerven en verwees daarom naar een hoog vrijheidsideaal gekoppeld aan een vaderlands verleden vol staatkundige harmonie, De Groot wilde het gezag der Staten, gegoten in de staatsvorm van een aristocratische republiek, verdedigen tegen die calvinisten, wier 'democratische' opvattingen tot uiting kwamen in hun eis voor meer invloed van de kerk op de staat. Toch is er ook een wereld van verschil tussen beider uitspraken: Oranje hanteerde het toen betrekkelijk nieuwe, voor velerlei uitleg vatbare begrip vaderland, De Groot had het over een op historische grondvesten gebouwde Nederlandse staat in de vorm van een aristocratische republiek. Tussen Oranjes arme vaderland in de moeilijkste jaren van de Opstand en De Groot's eendrachtige republiek aan de vooravond van de Bestandstwisten liggen niet alleen een reeks politiek-militaire en andere gebeurtenissen die het verloop van de Nederlandse Opstand en de wording van de Republiek markeren, maar ligt ook een tijdperk van politiektheoretische ontwikkelingen. Daar de zestiende eeuw een eeuw is waarin — vrij naar Kossmann — 'eindelooze beschouwingen' en 'omslachtig geredeneer' in onze ogen de kern van de politieke theorie schijnen uit te maken, zal de weg van vaderland naar republiek wel geen goed begaanbaar breed en recht pad zijn, maar een kronkelpaadje, of op zijn best een veelkleurige regenboog, gespannen tussen de twee polen die Oranje en De Groot ons hebben aangereikt⁵.

4 Hugo de Groot, *Tractaet vande oudtheyt vande Batavische nu Hollandsche Republique* (Den Haag, 1610) 50-51.

5 E. H. Kossmann, 'Volkssouvereiniteit aan het begin van het Nederlandse ancien régime', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (BMGNK XCV (1980) 33.

I HISTORIOGRAFISCHE PROBLEMEN EN THEORETISCHE ZWAKHEDEN

Algemene uitspraken over de rol van politieke theorieën in de Nederlandse Opstand zijn des te moeilijker te doen, omdat het bronnenmateriaal onafzienbaar, de literatuur echter betrekkelijk beperkt is. De Vrankrijker baseerde zijn pionierswerk *De motiveering van onzen Opstand* (1933) op tientallen pamfletten uit de Nederlandse Opstand en uit de Franse godsdienstoorlogen en constateerde tevreden, dat de bronnen zo rijk vloeiden.⁶ Geurts, die andere voortrekker op dit gebied, deed in zijn studie *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584* (1956) een keuze uit deze overvloed die naar zijn mening 'verantwoord en representatief' was, maar signaleerde tegelijkertijd de aanwezigheid van onbekende pamfletten in met name België en Spanje.⁷ De vraag blijft open of daar en elders nog vondsten kunnen worden gedaan 'die tot nieuwe visies op het vraagstuk der politieke theorie in de Opstand aanleiding zullen geven.

De beperktheid van de literatuur ligt in de eerste plaats op het gebied van de tijd. De politieke theorievorming in pamfletten en andere stukken uit de eerste twintig jaar van de Opstand is onderwerp van studie geweest: De Vrankrijker bestrijkt het tijdperk 1565-1581, Geurts de jaren 1566-1584. De bronnenverzameling van Kossmann en Mellink, *Texts concerning the Revolt of the Netherlands* (1974) eindigt iets later, bij de discussie in Leicesters tijd over macht en positie der Staten, maar toch ook in de jaren tachtig van de zestiende eeuw.⁸ De jaren negentig van de zestiende en de eerste decennia van de zeventiende eeuw komen er bekaaid af, want daar bestaan geen systematische studies van de bronnen over; wel enige reeds nu klassieke artikelen van Kossmann.⁹ Doch in wezen is er geen echte overbrugging van werken over de politieke theorie in de eerste twee decennia van de Opstand tot Kossmanns *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland* (1960), dat hoofdzakelijk handelt over de tijd na 1650.¹⁰

6 A. C. J. de Vrankrijker, *De motiveering van onzen Opstand. De theorieën van het verzet der Nederlandsche opstandelingen tegen Spanje in de jaren 1565-1581* (Nijmegen-Utrecht, 1933; herdr. Utrecht, 1979) voorwoord.

7 P. A. M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584* (Nijmegen, 1956; herdr. Utrecht, 1978) VU

8 E. H. Kossmann en A. F. Mellink, ed., *Texts Concerning the Revolt of the Netherlands* (Cambridge, 1974).

9 Ik doel in het bijzonder op zijn 'Bodin, Althusius en Parker, of: over de moderniteit van de Nederlandse Opstand' in: *Opstellen door vrienden en collega's aangeboden aan Dr. F. K. H. Kossmann* (Den Haag, 1958) 79-98 en zijn 'Volkssouvereiniteit aan het begin van het Nederlandse ancien régime'. 1

o E. H. Kossmann, *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland* (Amsterdam, 1960). In de toekomst zal de bestudering van politieke theorieën aan het einde van de zestiende en in de zeventiende eeuw worden vergemakkelijkt door het werk van G. O. van der Klashorst, H. W. Blom en E. O. G. Haitsma Mulier, *A Bibliography of Dutch Seventeenth Century Political Thought. An Annotated Inventory* (ter perse). Ik dank E. O. G. Haitsma Mulier voor de toestemming het werk in manuscript te raadplegen.

In de tweede plaats kent de literatuur beperkingen, die theoretisch-methodisch van aard zijn. Wie in het voetspoor van Max Weber en anderen het landschap der politieke theorieën van de Nederlandse Opstand wenste te betreden, kwam al snel tot het inzicht dat daar niet bepaald gedachten werden geventileerd die bijdroegen tot de wording van het moderne staatsbegrip. De Nederlanders schenen het vooral over het recht van verzet te hebben, met argumenten pro en contra die nogal traditioneel en misschien zelfs versleten aandeden. Buiten enige affiniteit met politieke theorievorming in de Franse godsdienstoorlogen, leken de Nederlandse denkbeelden geheel *sui generis* te zijn en, wat erger was, in een dood slop te voeren, waar de opwindende nieuwe Franse en Engelse theorieën van de zestiende en zeventiende eeuw geen vat op hen leken te hebben. Het kon natuurlijk ook positief worden uitgedrukt: de Nederlandse staat van de Republiek was uniek en vereiste een passende staatsleer die zich geheel los van de traditie moest ontwikkelen. Weliswaar ontbraken vooreerst de originele geesten die een dergelijke leer hadden kunnen uitdenken, maar na 1650 was het toch zover en kwamen Nederlanders, heilzaam beïnvloed door buitenlandse denkers, tot een eigen originele politieke theorie 11.

De vraag, of de denkbeelden over het recht van verzet en wat dies meer zij wel het etiket 'politieke theorie' verdienden, werd in de literatuur nergens expliciet gesteld. Maar impliciet werd toch wel gesuggereerd dat de veelal in onaanzienlijke pamfletten neergelegde gedachten over het verzet der Nederlandse opstandelingen tegen hun natuurlijke heer, zo duidelijk afhankelijk van de politieke situatie van het ogenblik, de vergelijking met het werk van echte grote geesten op het gebied der politieke theorie — van Machiavelli tot Bodin — niet konden doorstaan. Wie een blik sloeg in de standaardwerken als Pierre Mesnard, *L'essor de la philosophie politique au XVIe siècle* (1936) of J. W. Allen, *A History of Political Thought in the Sixteenth Century* (2e dr., 1957) werd in die mening bevestigd: de Nederlandse Opstand neemt daar niet veel plaats in en verschijnt meestal als aanhangsel bij de behandeling van monarchomachische denkbeelden¹².

Toen Quentin Skinner in zijn boek *The Foundations of Modern Political Thought* (1978), de calvinistische politieke theorie in Frankrijk en de Nederlanden niet alleen zonder bedenkingen revolutionair noemde, maar zelfs modern — omdat die verzets-theorieën al een kern in zich zouden bergen van denkbeelden omtrent de politiek mondige burger van Locke en Hobbes — leken de Nederlandse opstandelingen even op een hoger theoretisch plan gebracht. Het politieke denken van de Opstand bleef bij Skinner wel een aanhangsel van de verzetstheorieën van Beza, Mornay en andere

11 Kossmann, *Politieke theorie*, 7-8. Voor Franse invloeden zie De Vrankrijker, *De motiveering*, 65-68, 133-163.

12 P. Mesnard, *L'essor de la philosophie politique au XVIe siècle* (Parijs, 1936, 2e dr. 1952); J. W. Allen, *A History of Political Thought in the Sixteenth Century* (Londen, 1928, 2e dr. 1957).

leidende hugenoten, maar het was tenminste opgenomen in de hoofdstroom van ideeën, waarbij calvinisme in verband werd gebracht met revolutietheorieën. De Nederlandse Opstand was bij Skinner een volksrevolutie met een calvinistisch karakter, en daarmee basta 13.

Door de hoffelijke, maar niet minder wezenlijke kritiek van Kossmann vielen de Nederlandse rebellen alras van het voetstuk, waarop Skinner ze net had geplaatst¹⁴. Hoewel Kossmann toegaf dat het allemaal mede een kwestie was van termen als 'volk' en 'soevereiniteit', die voor verschillende interpretaties vatbaar waren, toonde hij aan dat er een wereld lag tussen de denkbeelden der monarchomachen (als samengevat in Althusius' *Politica*) en de leer van Locke. De zestiende-eeuwse theoretici van het verzet waren geen voorlopers van de moderne staats- en burgerschapstheorieën van Locke; de Franse en Nederlandse calvinisten die gedurende de tweede helft van de zestiende eeuw het recht van opstand verdedigden, waren 'onmodern'. In een periode waarin inhoud en functie van het staatsgezag ter discussie werden gesteld en de tijd uit zijn voegen leek te zijn, vol rebellie en strijd, zochten, zo zei Kossmann, de calvinistische politieke denkers 'naar het continue en het permanente', in een poging 'de dynamiek van de zich in macht en bereik ontwikkelende staat te stabiliseren en de politieke beslissingsbevoegdheid te objectiveren'¹⁵.

Met Kossmanns kritiek op Skinner was het probleem van het progressieve en revolutionaire gehalte van de politieke theorie in de Opstand weer terug bij af: het belangrijkste element in die theorie was de onmoderne of zelfs conservatieve calvinistische verzetsleer, in wezen ontleend aan de Franse hugenoten. Deze leer was van hoog intellectueel niveau en verdiende ten volle het predikaat 'politieke theorie'. Er kwamen, zoals hierna ter sprake zal komen, echter ook anderssoortige denkbeelden in de rijke pamfletliteratuur van de Opstand voor: het probleem van de soevereiniteit of van de beste staatsvorm bijvoorbeeld. Deze ideeën, soms schier onontwaaibaar verknoot met verzetstheorieën, werden door de historici kennelijk meer beschouwd als simpele reacties op de politieke situatie van het ogenblik, vaak propagandistisch van toon, dan als politiektheoretische denkbeelden in optima forma¹⁶. Het uitgangspunt bij het nu volgende zal echter zijn, dat deze denkbeelden evenals de calvinistische verzetsleer tot de politieke theorie in de Nederlandse Opstand te rekenen zijn.

13 Q. Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought* (2 din.; Cambridge, 1978) speciaal H, 210, 215, 337-338.

14 Kossmann, 'Volkssouvereiniteit'.

15 *Ibidem*, 32-34, citaten op 34.

16 Het probleem van de soevereiniteit wordt noch bij De Vrankrijker, *De motiveering*, noch bij Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten*, apart behandeld. Eerst Kossmann wijdde er aandacht aan in zijn 'Volkssouvereiniteit', en ontwaarde, evenals bij de calvinistische verzetsleer, een onmoderne tendens bij de opstandelingen, zie speciaal 12-14.

II POLITIEKE THEORIE AAN DE VOORAVOND EN IN DE EERSTE FASE VAN DE OPSTAND

In de vroegmoderne tijd hebben de Nederlanden vóór Justus Lipsius (1547-1606) geen politiek denker van grote betekenis gehad. Aan de vooravond van de Opstand fungeerden de Staten-Generaal of andere hoge politieke lichamen niet als middelpunt voor het ontstaan van originele, belangwekkende denkbelden omtrent de staat en zijn constitutie of de verhouding tussen vorst en volk. Uiteraard verdedigden standen en steden als tegenspelers van de vorst de privileges met behulp van traditionele juridische argumenten, doch deze bezigheid verdient nauwelijks met politiek theoretiseren aangeduid te worden. Koenigsberger kon zijn fundamentele artikel 'The States-General of the Netherlands before the Revolt' schrijven zonder ook maar over politieke theorie in of om de Staten-Generaal te reppen; het ging daar om de praktische staatkundige functie van een lichaam, bestaande uit afgevaardigden van de provinciale standen, elk met hun eigen samenstelling en hun eigen belangen¹⁷. Misschien heeft het particularisme, dat in de Staten-Generaal, in standenvergaderingen en steden hoogtij vierde, het ontstaan van politieke denkbelden met een eigen klank en een eigen toepasbaarheid op de situatie in de Nederlanden in de weg gestaan.

Rond de Habsburgse vorsten trof men natuurlijk geleerde raadslieden aan, die de centraliserende tendensen in de landsheerlijke politiek van een juridisch fundament trachtten te voorzien. De besten onder hen, bijvoorbeeld Gattinara, kanselier van Karel V, wierpen hun net veel wijder uit: niet de Nederlanden of een ander Habsburgs erfland stond in het brandpunt van zijn belangstelling, maar de universele monarchie, een politiektheoretisch stelsel dat naast de erflanden het Duitse Rijk omvatte¹⁸. Waar de notie van de Nederlanden als afzonderlijke staatkundige eenheid vrijwel ontbrak, is het geen wonder dat ook in de omgeving van de landsheer geen theorieën ontstonden, die in het bijzonder deze landen tot onderwerp of uitgangspunt hadden.

Beziet men de politiektheoretische geschriften van Nederlandse humanisten vóór de Opstand, dan is het opvallend, dat verhandelingen over wezen, doel en werking

n H. G. Koenigsberger, 'The States-General of the Netherlands before the Revolt', in zijn: *Estates and Revolutions. Essays in Early Modern European History* (Ithaca-Londen, 1971) 125-143. Zie ook *idem*, 'Warum wurden die Generalstaaten der Niederlande im 16. Jahrhundert revolutionär?', in: H. Lutz en E. Müller-Luckner, ed., *Das römisch-deutsche Reich im politischen System Karls V.* (München-Wenen, 1982) 239-252.

18 J. M. Headley, 'Germany, the Empire and *Monarchia* in the Thought and Policy of Gattinara', in: H. Lutz en E. Müller-Luckner, ed., *Das römisch-deutsche Reich im politischen System Karls V.* (München-Wenen, 1982) 15-33. Zie ook *idem*, *The Emperor and his Chancellor. A Study of the Imperial Chancellery under Gattinara* (Cambridge, 1983).

van de staat in algemene zin ontbreken, maar dat er zeer veel vorstenspiegels werden geschreven: politiektheoretische verhandelingen met een sterk moraliserende inslag, met Erasmus' *Institutio principis christiani* (1515) als beroemdste voorbeeld¹⁹. Een Nederlandse vorm van het Italiaanse 'civic humanism', met zijn aandacht voor staat en burger en hun onderlinge verhouding, heeft zich in de loop van de zestiende eeuw niet ontwikkeld. De politieke omstandigheden waren daarvoor misschien toch te verschillend. Bovendien eisten weldra de problemen rond de Reformatie en de daarmee verbonden staatkundig-godsdienstige beschouwingen ook in de Nederlanden aller aandacht op, waardoor het intellectueel debat een andere richting werd opgedwongen Σ .

De Nederlanden beschikten aan de vooravond van de Opstand dus niet over een politiektheoretische denkwereld die uitgesproken eigen trekken vertoonde. Het is daarom begrijpelijk dat bij het uitbreken van de Opstand de rebellen eigenlijk op niets anders konden teruggrijpen dan op volmaakt traditionele noties omtrent het recht van verzet tegen de tirannieke vorst, en daarnaast op de contemporaine discussie over de problemen gesteld door de Reformatie, met name over de tolerantie. Deze twee elementen vormen al vóór de gewapende opstand van 1568 een merkwaardig amalgaam.

Reeds voor de Beeldenstorm (1566) stond het vraagstuk der godsdienstige verdraagzaamheid en de houding van de overheid hierin ter discussie. Een pleidooi zoals dat van Willem van Oranje tegen het ketterdoden in zijn befaamde oudejaarsrede voor de Raad van State (1564) kwam in die jaren zestig al snel uit op een verdediging van gewetensvrijheid of zelfs op het voorstel tot het gedogen van een zekere godsdienstige pluriformiteit binnen door de overheid bepaalde regels. Oranje en andere staatslieden hebben in de jaren 1563-1565 zelfs geprobeerd in de Nederlanden een irenistisch program, geïnspireerd door de vrede van Augsburg en door het Franse streven naar religievrede, van de grond te krijgen, dat echter tot mislukken was gedoemd²¹.

19 P. H. J. M. Geurts, *Overzicht van Nederlandsche politieke geschriften tot in de eerste helft der 17e eeuw* (Maastricht, 1942); R. van Uytven en W. Blockmans, 'Constitutions and their Application in the Netherlands during the Middle Ages', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis (BTFG)*, XL Vu (1969) 399-425; W. P. Blockmans en P. van Peteghem, 'De pacificatie van Gent als uiting van continuïteit in de politieke opvattingen van de standenvertegenwoordiging', *Tijdschrift voor Geschiedenis (TvG)*, LXXXDC (1976) 330-334; W. P. Blockmans, 'Du contrat féodal à la souveraineté du peuple. Les précédents de la déchéance de Philippe II dans les Pays-Bas (1581)', in: *Assemblee di stati e istituzioni rappresentative nella storia del pensiero politico moderno* (Rimini, 1983) 135-150.

20 J. IJsewijn, 'The Coming of Humanism to the Low Countries', in: H. A. Oberman en Th. A. Brady jr., ed., *Itinerarium italicum. The Profile of the Italian Renaissance in the Mirror of its European Transformations* (Leiden, 1975) 281.

21 G. Güldner, *Das Toleranz-Problem in den Niederlanden im Ausgang des 16. Jahrhunderts* (Lübeck-Hamburg, 1968); H. R. Guggisberg, 'Veranderingen in de argumen-

In het veelbewogen jaar 1566 stond ook de kwestie van het recht van verzet in het middelpunt van de belangstelling. Oranje vroeg er advies over aan verschillende Duitse protestantse vorsten, oppositionele leden van de lage adel vroegen zich af wanneer het de lagere magistraten geoorloofd was wapens tegen de hoge overheid op te nemen, de verzamelde kerkeraden van de gereformeerden besloten dat edelen en onderdanen zich tegen de overheid mochten verzetten wanneer de privileges werden geschonden. Het recht van verzet werd afgeleid uit het natuurrecht, volgens welke verzet tegen tirannie geoorloofd zou zijn, maar ook uit het positief recht: privileges mochten, ja moesten zelfs worden verdedigd. Mogelijk hebben Oranje en zijn kring voor de formulering van de gronden van het verzetsrecht inspiratie gezocht bij juristen in het Duitse Rijk. Twee jaar later, bij het begin van de gewapende opstand, werden deze denkbeelden uitvoerig uit de doeken gedaan in de pamfletten uit de omgeving van Oranje, samen met de bekende redenering, dat het verzet niet tegen de koning maar tegen zijn boze dienaren als Alva was gericht. Deze redenering, die waarschijnlijk was overgenomen uit de hugenootse pamfletten tegen de Guises — boze dienaren van een minderjarige Franse koning —, maakte veel opgang in het eerste decennium van de Opstand en bewees zijn propagandistisch nut: verzet tegen dienaren van een vorst was niet zo verdacht als opstand tegen de koning, de natuurlijke heer der Nederlanden²².

Reeds vroeg in de Opstand stond voor de rebellen dus vast, dat verzet tegen tirannie was toegestaan. Er bleven twee belangrijke problemen open: wie kwam dit recht van verzet precies toe, en wat moest er eigenlijk tegen tirannie worden verdedigd. Op beide vragen waren heel verschillende antwoorden mogelijk. Voor de motivering van de Opstand was het echter van belang dat de antwoorden op deze twee vragen, gegeven in de pamfletten en openbare stukken uitgevaardigd door de rebellen, een zekere consistentie en overtuigingskracht bezaten. De vraag, bij wie het recht van verzet berustte, leverde de minste problemen op. Oranje maakte er natuurlijk aanspraak op, in zijn functie als stadhouder van een aantal provincies bijvoorbeeld, als lid van de Raad van State, als ridder van het Gulden Vlies. Hij had immers uit hoofde van allerlei functies gezworen de vrijheden van de Nederlanders te respecteren en te verdedigen. Ook de standen hadden de plicht tegen een tirannieke vorst in het geweer te komen. De theorie omtrent de lagere magistraten die het recht van

ten voor religieuze tolerantie en godsdienstvrijheid in de zestiende en zeventiende eeuw', *BMGN*, XCI (1976) 177-195; M. E. H. N. Mout, 'Het intellectuele milieu van Willem van Oranje', *BMGN*, XCIX (1984) 606-608; J. J. Woltjer, 'De politieke betekenis van de Emdense synode', in: D. Nauta, ed., *De synode van Emden, October 1571* (Kampen, 1971) 34.

²² De Vrankrijker, *De motiveering, passim*; Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten*, 131-136; M. E. H. N. Mout, *Plakkaat van Verlatinge* (Den Haag, 1979) 31-46; R. Vierhaus, ed., *Herrschaftsverträge, Wahlkapitulationen, Fundamentalgesetze* (Göttingen, 1977).

verzet tegen een hogere overheid onder bepaalde omstandigheden hadden, zoals neergelegd door Calvijn in voorzichtige, korte woorden in zijn *Institution* (1536) en uitgewerkt door Beza in zijn *De haereticis a civili magistratu puniendis* (1554), was in de jaren zestig in de Nederlanden bekend. Het is bovendien niet helemaal onmogelijk dat er Nederlanders waren die op de hoogte waren van Calvijns preken uit het begin van de jaren zestig, waarin hij de Franse monarchie bekritiseerde en het recht van verzet leek uit te breiden van de lagere magistraten tot de individuele burger voor zover deze handelde in het algemeen belang. En tenslotte is het niet ondenkbaar, dat beschouwingen over het recht van verzet uit de katholieke hoek, bijvoorbeeld Salamonius' *Patritii Romani de principatu* (1544), in de Nederlanden enige bekendheid genoten²³.

In 1568, bij de rechtvaardiging van zijn gewapend verzet, ging Oranjes beroep op het persoonlijk recht van noodweer als vazal van de koning gepaard met verwijzingen naar zijn plicht tot verzet ter verdediging van de inwoners der Nederlanden en hun godsdienstige idealen. De figuren van Oranje als in zijn eer en bezit aangetast hoog edelman en als mythische geloofs- en vrijheidsheld vloeiden al in het begin van de Opstand samen en leverden de grondslag voor het denkbeeld, dat Oranje bij uitstek de beschermer der Nederlanden was en het recht van verzet tegen de koning bezat. Deze gedachten werden rond 1572 ten volle uitgewerkt, bijvoorbeeld door Marnix in diens adres namens de prins aan de eerste vrije Statenvergadering te Dordrecht (1572) en in een uitvoerige memorie voor koningin Elisabeth van Engeland²⁴. Daarnaast bleef er ruimte voor een beeld van de Staten, wier aloud recht de privileges te verdedigen weldra werd gekoppeld aan het recht van verzet der lagere magistraten in de zin van Calvijn en Beza²⁵.

23 De Vrankrijker, *De motiveering, passim*; R. M. Kingdom, 'The Political Resistance of the Calvinists in France and the Low Countries', *Church History (CH)*, XXVn (1958) 220-233, speciaal 226-229; H. Lademacher, *Die Stellung des Prinzen von Oranien als Statthalter in den Niederlanden von 1572-1584* (Bonn, 1958) 127-129; R. M. Kingdom, 'The First Expression of Theodore Beza's Political Ideas', *Archiv für Reformationsgeschichte(ARG)*, XLVI (1955) 88-100; W. Nijenhuis, 'De grenzen der burgerlijke gehoorzaamheid in Calvijns laatstbekende preken: ontwikkeling van zijn opvattingen aangaande het verzetsrecht', in: *Historisch bewogen. Opstellen over de radicale reformatie in de 16e en 17e eeuw (Festschrift A. F. Mellink)* (Groningen, 1984) 67-97; Skinner, *The Foundations*, 214. Aan het eind van de jaren zeventig citeert de Friese staatsman Aggaeus van Albada Salamonius naast de monarchomachen, zie W. Bergsma, *Aggaeus van Albada (c.1525-1587), schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid* (Meppel, 1983) 119.

24 K. W. Swart, 'Wat bewoog Willem van Oranje de strijd tegen de Spaanse overheersing aan te binden?' *BMGN*, XCIX (1984) 554-572, speciaal 564-565; R. C. Bakhuizen van den Brink, 'Eerste vergadering der Staten van Holland. 19 Julij 1572', in zijn: *Studien en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren*, I (Amsterdam, 1860) 526-550; J. M. B. C. Kervijn de Lettenhove, ed., *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre, sous le règne de Philippe II*, VI (Brussel, 1888) 196-206.

25 De Vrankrijker, *De motiveering*, 92-94; *Sendbrief. In forme van Supplicatie aen die Conincklicke Maiesteit van Spaegniën...* (1573) (Knuttel nr. 213).

Omstreeks 1572 stond voor de opstandelingen wel vast wie in de Nederlanden het recht van verzet had. De andere vraag — wat is het, dat tegen tirannie verdedigd moet worden? — was moeilijk afdoende en consistent te beantwoorden, behalve misschien op een heel simpel niveau. 'Het volk' moest beschermd worden tegen de tirannieke regering, 'de privileges' moesten ongeschonden blijven. Zo stond het in de pamfletten: voor propagandistische doeleinden voldeden zulke vage formuleringen misschien, maar ze waren niet bepaald van hoog politiektheoretisch niveau. Om welke privileges ging het precies? Uiteraard om die, welke de verhouding tussen de provincies en de steden enerzijds en de hoge overheid anderzijds regelden. Dergelijke privileges hadden vaak hun neerslag gevonden in documenten — waarvan de Brabantse Blijde Inkomste de befaamdste was —, maar niet altijd was dat zo gegaan. Bovendien blonken dit soort privileges uit door een enorme verscheidenheid naar vorm, inhoud en geldigheid: waar waren de voor de hele Nederlanden geldende privileges? Wegens dergelijke moeilijkheden ontving in de politieke pamfletten de letterlijke tekst van documenten waarin de privileges waren vervat minder nadruk dan het algemeen gevoelen dat oude rechten en vrijheden de uitdrukking waren van een harmonieuze politieke orde die door de regering en de Spanjaarden was geschonden en nu door de rebellen moest worden hersteld. Uiteraard konden privileges, evenals wetten, wijzigingen ondergaan, maar aangebracht door een tirannieke regering waren zij ongeldig. Veranderingen konden slechts tot stand worden gebracht door de vorst in samenwerking met de standen, want deze waren de vertegenwoordigers van het volk²⁶.

Oranje en de zijnen koppelden in hun propaganda 'het volk' of 'de inwoners van deze landen' als voorwerp van bescherming tegen tirannie aan een ander, betrekkelijk nieuw begrip: 'het vaderland' of 'het gemene vaderland', bewoond door 'liefhebbers van het vaderland'. Dit begrip kon een voor ieder verschillende inhoud krijgen: voor weinigen betekende het de gehele Nederlanden, voor de meesten hun gewest, streek, stad of dorp. Sinds 1568 werd dit vaderland een vast ingrediënt in de geschriften der opstandelingen en allengs ook in de Geuzenliederen. De 'liefhebbers' kregen weldra hun tegenhanger in de 'verlaters van het vaderland'. Oranje werd sinds de vroege jaren zeventig als 'vader des vaderlands' aangeduid²⁷. Dat droeg hogelijk bij tot de innerlijke samenhang van een verzetstheorie van de Opstand waarin de reden van het verzet was gedefinieerd, terwijl ook vastlag wat door wie tegen wie verdedigd moest

26 Kossmann, 'Bodin, Althusius en Parker', 84-99; J. J. Woltjer, 'Dutch Privileges, Real and Imaginary', in: J. S. Bromley en E. H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, V (Den Haag, 1975) 19-35.

27 A. Duke, 'From King and Country to King or Country? Loyalty and Treason in the Revolt of the Netherlands', *Transactions of the Royal Historical Society (TRHS)*, 5th Series XXXII (1982) 113-135; S. Groenveld, 'Natie en nationaal gevoel in de zestiende-eeuwse Nederlanden', in: *Scrinium et scriptura (Festschrift J. L. van der Gouw)* (Groningen, 1980) 372-387; Swart, 'Wat bewoog Willem van Oranje', 566-567.

worden. De schepping van deze consistente politieke theorie was het werk geweest van Oranje en zijn kring en was rond 1572 praktisch voltooid.

Eén speciaal vraagstuk was echter niet geheel opgelost: de godsdienstkwes- tie als verzetsgrond. Hierover werd in de kringen van de opstandelingen en hun sym- pathisanten verschillend gedacht: daarvan legt de pamfletliteratuur getuigenis af. Het *haec libertatis* of *haec religionis ergo* bleef gedurende de hele Opstand aan de orde in het debat over de rechtvaardiging en het doel van het verzet tegen de landsheer. Soms werd er geredeneerd — ook door Oranje — dat bij geloofsvervolg- ing de privileges werden geschonden, en daarom mocht men er tegen opkomen. In 1568 werd Oranje in de strijdschriften, afkomstig uit zijn omgeving, wel voorgesteld als een held van het geloof en het conflict met Alva kreeg de trekken van een godsdienstoorlog toegemeten. Maar toen in de loop der tijd duidelijk werd, dat buitenlandse protes- tanten de rebellen in hun 'godsdienstoorlog' niet te hulp zouden komen, verdween het godsdienstig element in de uitspraken van de leiders van de Opstand naar de achtergrond. In de pamfletten die tot doel hadden de Nederlanders met inbegrip der katho- lieken, tot steun aan de Opstand op te wekken, werd het argument van de religie als verzetsgrond vermeden en de nadruk gelegd op de strijd ter verdediging van de privileges en vrijheden ²⁸.

III DE VERLATINGE (1581) ALS MIJLPAAL IN DE POLITIEKE THEORIE

Oranjes 'arme vaderland' had op deze wijze tussen ca. 1568 en 1572 een vaste plaats gekregen in de politieke theorie van het recht van verzet tegen de landsheer, door de opstandelingen zo gretig en met zoveel eindeloze herhalingen in verschillende toon- zettingen gehanteerd. Het duurde echter niet al te lang of de rebellen hadden aan dit recht van verzet niet meer genoeg. De polarisatie in de Opstand na het mislukken van de Pacificatie van Gent in 1577 dwong tot nieuwe bezinning op het gebied der politieke theorie. De verzetsleer bleef wel de aandacht vasthouden, temeer daar zij nieuwe impulsen uit de monarchomachische literatuur ontving. De aandacht ver- schoof echter allengs in de richting van het probleem der soevereiniteit en de vraag naar de beste staatsvorm.

De fictie van het verzet tegen de boze dienaren van de landsheer in plaats van tegen de landsheer zelf, die zo'n nuttige rol had vervuld in het eerste decennium van de Opstand, verdween aan het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig definitief uit het gezichtsveld. Filips II kreeg in pamfletten en officiële stuk- ken meer en meer de trekken van een ware tiran toegemeten, met als hoogtepunten Oranjes *Apologie* en het Plakkaat van Verlatinge (1581) ²⁹. In de tijd rond de

28 Mout, *Plakkaat van Verlatinge*, 34-35; Swart, 'Wat bewoog Willem van Oranje', 564-566.

29 A. Lacroix, ed., *Apologie de Guillaume de Nassau* (Brüssel-Leipzig, 1858); Mout, *Plakkaat van Verlatinge*.

vruchteloze vredesonderhandelingen te Keulen (1579) stelden de opstandelingen verwoede pogingen in het werk de ongrijpbare privileges, die immers zo'n grote rol in de verzetstheorie speelden, nader te definiëren teneinde hun staatsrechtelijke positie te versterken. Het opruimen van de niet meer geloofwaardige theorie van de 'boze dienaren' ging gemakkelijker dan het nader bepalen van privileges, die voor de hele Nederlanden zouden gelden en dan een rol in de vredesonderhandelingen zouden kunnen spelen. Marnix van St. Aldegonde legde op de Rijksdag te Worms (1578) uit, dat de privileges van de Brabantse Blijde Inkomste, zoals door Filips II in 1549 bezworen, en ook het Groot Privilege golden in de hele Nederlanden — het door Oranje en de zijnen zo hartstochtelijk gepropageerde 'gemene vaderland'. Het was beslist geen toeval dat in 1577-1578 een tekst van de Blijde Inkomste werd herdrukt en voorzien van een commentaar, waarin het recht van de Staten de vorst gehoorzaamheid te weigeren in het geval hij de privileges zou schenden werd uitgelegd als een algemeen geldend recht van verzet, niet alleen van toepassing in Brabant maar in de gehele Nederlanden ³⁰.

De nadruk, die de opstandelingen aan het einde van de jaren zeventig gingen leggen op Filips II als tiran en op bepaalde privileges in hun zogenaamde geldigheid voor de gehele Nederlanden, zorgde voor een verscherping van de theorie van het recht van verzet. Die verscherping begeleidde het proces van polarisatie van de Opstand in die jaren. Sinds 1576 (Pacificatie van Gent) werd de opstand tegen de koning uitdrukkelijk gedragen door de Staten. Op zoek naar onweerlegbare argumenten voor de rechtvaardiging van de politieke koers der opstandelingen legde men meer en meer de nadruk op de macht der standen: een goed voorbeeld is de rede, die Marnix in de Rijksdag van Worms (1578) hield. Hij verdedigde daar de benoeming van Matthias van Oostenrijk tot landvoogd. De artikelen die deze nieuwe landvoogd in 1577 door de Staten-Generaal ter ondertekening kreeg voorgelegd, laten zien welke machtsaspiraties deze vergadering koesterde. De verhouding tussen vorsten- en standenmacht werd hier zo geïnterpreteerd, dat Matthias — evenals later Anjou — volstrekt afhankelijk was van de Staten-Generaal³¹. In 1579 beweerde een anonieme pamfletschrijver, dat in de Nederlanden de Staten altijd machtiger waren geweest dan de vorst, die op eigen kracht nooit iets had kunnen beslissen over politieke, financiële of ook godsdienstige kwesties³².

30 P. A. M. Geurts, 'Het beroep op de Blijde Inkomste in de pamfletten uit de Tachtigjarige Oorlog', *Standen en landen*, XVI (1958) 3-15; H. de la Fontaine Verwey, 'De Blijde Inkomste en de Opstand tegen Filips II', *ibidem*, XIX (1960) 95-120; Blockmans, 'Du contrat féodal à la souveraineté du peuple', 144-145.

31 [Philips Mamix van St. Aldegonde], *Oratio legatorum Serenissimi... Matthiae Archiducis Austriae... Habita in Conventu Wormaciensi...* (1578) (Knuttel nr. 354); *Articulen ende punten... waarop... Matthias... aengenomen is voor Gouverneur over dese Landen* (1577) (Knuttel nr. 323); zie ook N. Japikse, ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609, I, 1576-1577* (Den Haag, 1915) 525-535.

32 *Brief discours sur la negotiation de la paix, qui se traicte présentement à Colloigne...* (1579) (Knuttel nr. 492).

Bij het Plakkaat van Verlatinge (1581) kwam deze beklemtoning van de macht der standen goed van pas. In de considerans werd verwezen naar het recht van de onderdanen, 'besondere by deliberatie vande Staten vanden Lande', de tirannieke vorst te verlaten en te vervangen door een andere heer. Deze op natuurrechtelijke denkbeelden gegrondveste gemeenplaats, bekend uit verzetstheorieën van allerlei aard uit de vroege Nieuwe Tijd, werd gevolgd door een positiefrechtelijke verdediging van het recht van verzet en verlating, met verwijzing naar de eed van de vorst op de privileges en het aangaan van een overeenkomst tussen vorst en volk op voorwaarden. Wanneer een vorst de privileges schendt, de voorwaarden niet respecteert, mag het volk hem verlaten. Het omstreden punt van de religie als verzetsgrond hield de opsteller van het Plakkaat van Verlatinge wijselijk buiten de considerans. Zo bevat het plakkaat waarbij de Staten-Generaal Filips II vervallen verklaarden van zijn rechten in de Nederlanden, slechts voorzichtig gestelde traditionele politiektheoretische denkbeelden over het recht van verzet van het volk, namens welk de Staten-Generaal optrad, tegen de landsheer. Het plakkaat werd wel een spectaculair hoogtepunt in de politieke praktijk van de Nederlandse Opstand, maar niet in de politieke theorie³³.

Al bevatte de tekst van het Plakkaat van Verlatinge dan niets dat deed denken aan een revolutionair-calvinistische verzetsleer in de geest der monarchomachen, het feit dat de Nederlandse rebellen hun vorst aan de kant hadden gezet, betekende voor de ontwikkeling van de politieke theorie toch een mijlpaal. Reeds vóór het definitieve verdwijnen van Filips II uit de staatsrechtelijke constellatie van de opstandige Nederlanden, waren Oranje en de zijnen op zoek gegaan naar een nieuwe soeverein. Voor hen was een staat zonder vorst in de Nederlanden niet wenselijk en ook niet goed voorstelbaar. Een nieuwe soeverein betekende zowel in staatkundig als in politiek-theoretisch opzicht een nieuwe start, waarvoor de verlating de weg definitief vrij maakte. Rond 1581 laaiden er discussies op over de verhouding tussen vorst en volk, veelal in verband met de kwestie der soevereiniteit.

Over de verhouding tussen vorst en volk spraken de opstandelingen als sinds 1568 in termen van de bekende contracttheorie, waarbij de privileges eigenlijk overeenkomsten waren, 'contracts entre les Princes et subjects et mutuellement confirmé par serrement', zoals Oranje het uitdrukte³⁴. De onderdanen waren ontslagen van hun gehoorzaamheidsplicht als de vorst zijn eed op de privileges schond — en hier werd dan vaak naar de Blijde Inkomste van Brabant en de daar te vinden clausule op dit punt verwezen. Johannes Junius jr., gouverneur van Veere, publiceerde zijn *Discours* in 1574 met het doel de opvattingen over het recht van verzet, zoals

33 Mout, *Plakkaat van Verlatinge*, 40-46, 64-66.

34 J. K. Oudendijk, *Het 'contract' in de wordingsgeschiedenis van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Leiden, 1961); citaat naar De Vrankrijker, *De motiveering*, 53 noot 1.

gehuldigd door de opstandelingen, nog eens precies uiteen te zetten. Hij verbond daarin de contracttheorie aan een bepaalde opvatting van volkssoevereiniteit, gebaseerd op het natuurrecht, waarbij het volk uit eigen wil de vorst had bekleed met de macht. Volgens Junius was een overeenkomst tussen vorst en volk als de Blijde Inkomste niets anders dan een uitdrukking van een natuurrechtelijk principe in de vorm van positief recht 35. Ook bij de komst van Matthias van Oostenrijk als landvoogd (1577) werd deze uiterst traditionele opvatting van volkssoevereiniteit gehanteerd, waarbij de Staten namens het volk optraden en het 'contract' met de vorst sloten 36. Het eigentijdse denkbeeld van de legislatieve vorstsoevereiniteit van Jean Bodin kwam de opstandelingen, die nu juist de macht bij de Staten en niet bij de vorst wensten te leggen, slecht van pas en is dan ook niet in hun politiektheoretische geschriften te vinden. De spanning tussen traditionele en eigentijdse opvattingen omtrent de soevereiniteit is wel terug te vinden in de onderhandelingen tussen de Staten-Generaal en Anjou (1580). Anjou eiste de titel 'souverain' van de Nederlanden, terwijl de Staten-Generaal niet verder wilden gaan dan 'prince et seigneur', verdediger van de Nederlanden. De term 'soeverein' was in de Lage Landen onbekend, beweerden de onderhandelaars tegen Anjou — die Bodin als adviseur in dienst had 37.

De Staten-Generaal eisten in de vroege jaren tachtig de soevereiniteit in haar moderne, legislatieve gedaante niet met zoveel woorden voor zichzelf op. In het Plakkaat van Verlatinge beperkten zij zich tot de traditionele visie van volkssoevereiniteit, waarbij de standen een tiran mochten verlaten. Dat de Staten-Generaal dat vervolgens ook deden in de legislatieve vorm van een plakkaat, gaf natuurlijk wel te denken. Blijkbaar hadden ze de wetgevende functie der soevereiniteit stilzwijgend aan zich getrokken. Vooral na de dood van Oranje (1584) werd de macht der staten in de pamfletliteratuur nog eens extra beklemtoond, totdat in 1586 het hoge woord eruit kwam: de Staten der provincies bezaten nu de soevereiniteit in de Nederlanden. Maar ook toen werd de inhoud van dit soevereiniteitsbegrip niet precies omschreven 38.

Deze uitspraak van 1586 viel middenin een verhitte discussie, waarbij de vraag, bij wie de soevereiniteit berustte en hoe daarmee was om te gaan, centraal stond. Deze discussie begeleidde de talrijke conflicten tussen de Staten en Leicester, die zich liet uitroepen tot landvoogd en zichzelf beschouwde als bezitter van soevereine rechten. Die delegerde hij bij zijn tijdelijke terugkeer naar Engeland (herfst 1586)

35 De Vrankrijker, *De motiveering*, 94-96; *Sekere brieven, waer inne den aen-ghevangen vredehandel...* (1574) (Knuttel nr. 224).

36 *Resolutiën der Staten-Generaal*, I, 525-535; G. Griffiths, *Representative Government in Western Europe in the Sixteenth Century* (Oxford, 1968) 463-468.

37 Kossmann, 'Volkssoevereiniteit', 1-15.

38 Mout, *Plakkaat van Verlatinge*, 42, 64-68; Kossmann, 'Volkssoevereiniteit', 13; Blockmans, 'Du contrat social à la souveraineté du peuple'; De Vrankrijker, *De motiveering*, 115-116; Kossmann en Mellink, *Texts*, 261-272.

aan de Raad van State. In het bekende debat tussen Thomas Wilkes, een Engels lid van de Raad van State, en François Vranck, pensionaris van Gouda, ging het om de vraag of de Staten der provincies deze door Leicester aan de Raad van State overgedragen rechten aan zich konden en mochten trekken. Wilkes achtte de actie van Leicester, 'bewaarder der soevereiniteit totdat die door vorst of volk wordt herroepen', onaantastbaar; Vranck wees nadrukkelijk op de soevereine rechten, ook de wetgevende, van de Staten der provincies 39. Met deze polemiek was het politiektheoretisch gewicht definitief verschoven van het in de eerste decennia van de Opstand alom aan te treffen recht van verzet en tenslotte van verlating in de richting van een staatstheorie in de dop, die het soevereiniteitsprobleem trachtte op te lossen. Inmiddels waren de denkbeelden der monarchomachen in de Nederlanden doorgedrongen. De *Vindiciae contra tyrannos* (1579), met zijn theorie dat de lagere magistraten in zekere zin in de soevereiniteit van de vorst delen, verscheen in 1586 in een Nederlandse bewerking, waarin de 'Staten, Provinciale hoven, ende Raden, ende die Magistraten uitdrukkelijck als mede Regeerders van de landen ghestelt' werden 40.

IV DENKBEELDEN OVER DE BESTE STAATSVORM

Na de verlating ontstond er in de pamfletten een levendige discussie over de beste staatsvorm voor de Nederlanden, die enige jaren later, na het definitieve vertrek van Leicester, weer oplaaide. Vanaf 1588 was de staat immers 'zonder hoofd', en men wilde na het mislukken van de experimenten met Anjou en Leicester, geen 'nieuw hoofd' meer uit den vreemde aantrekken. De Raad van State regeerde nu onder het oppergezag van de Staten-Generaal. Zoals bekend duurde dat niet lang: reeds in de jaren negentig ontwikkelden de Staten-Generaal zich tot een permanente regering en zouden dat tot het einde van de Republiek blijven. De Unie van Utrecht (1579) diende als fundament van de statenbond, waarbij de soevereiniteit bij de provincies berustte. De Staten-Generaal konden beschouwd worden als een vergadering van afgevaardigden van soevereine machten. In de tijd waarin deze ontwikkelingen plaatsvonden en de staat — die op een ondefinieerbaar moment de Republiek der Verenigde Provinciën zou zijn — nog in wording was, braken pamfletschrijvers zich het hoofd over de beste staatsvorm. In hun gedachten waren overwegingen daarover onaf-

39 [François Vranck], *Corte verthoninghe* (1587) (Knuttel nr. 790); Kossmann, 'Bodin, Althusius en Parker', 85; P. Geyl, 'De interpretatie der Deductie van 1587', in zijn: *Verzamelde opstellen*, I (Utrecht-Antwerpen, 1978) 226-232; T. J. Veen, 'Van Vranck tot Kluit - theorieën over de legitimiteit van de soevereiniteit der Staten Provinciaal (1587-1795)', in: *Freonen om ds. J. J. Kalma himme* (Leeuwarden, 1982) 302-304; citaat naar Kossmann en Meilink, *Texts*, 272-274.

40 [Frans Coornhert], *Cort onderwijs eens liefhebbers des welstandts deser Nederlanden* (1586) (Knuttel nr. 767).

scheidelijk verbonden met ideeën over de beste regeringsvorm en de beste staatsinrichting. In sommige pamfletten staat deze thematiek op de voorgrond, maar in de meeste geschriften wordt zij behandeld in het kader van het debat over de soevereiniteit met veel verwijzingen naar de traditionele rechtvaardiging van de Opstand in de termen van een verzetsleer⁴¹.

Het uitgangspunt voor een verhandeling over de beste staatsvorm was in de zestiende-eeuwse politica uiteraard aristotelisch. De schrijvers van de pamfletten gingen uit van Aristoteles' stelsel van de drie 'goede' staatsvormen — monarchie, aristocratie, democratie — met hun drie 'slechte' tegenhangers — tirannie, oligarchie, democratische tirannie (ochlocratie, systema). Dat was het stramien, waarin de wordende Nederlandse staat op de een of andere wijze ondergebracht moest worden. Nu de staat 'zonder hoofd' was, lag in principe de weg tot alle drie de 'goede' staatsvormen open. Welke de beste zou zijn, hing volgens aristotelische opvattingen van de omstandigheden af. Wie daar een goed inzicht in had, kon aanbevelingen doen voor vorm en inrichting van staat en regering. Het probleem was wel, dat de aristotelische categorieën niet zo eenvoudig toepasbaar waren in de jonge Republiek, waar de machtsverhoudingen nog niet vast lagen en de politieke praktijk allerminst volgens duidelijk omliggende regels verliep⁴².

Het mag misschien paradoxaal klinken, dat na de verlating en na Anjou en Leicester aanhangers en verdedigers van de monarchie in de rijen der opstandelingen zijn te vinden. Velen zagen de monarchale staatsvorm als de eerwaardigste der drie; het eenhoofdige bestuur door een wijze koning weerspiegelde bovendien Gods almacht in de schepping. De Nederlandse voorvechters van deze idee zagen wel in dat koningen en vorsten in de voorgaande tijd hun krediet enigszins hadden verspeeld. Zij brachten hun verdediging van de monarchie daarom als pleidooien voor 'een gemeen hoofd dezer landen', een tegenwicht voor het extreme particularisme van de provincies in de jaren tachtig en negentig. Het karakter van de Unie, permanent of niet, stond in die jaren ook nog ter discussie. Het 'gemene hoofd' werd naar voren geschoven door diegenen die de macht bij de Generaliteit wilden leggen en het particularisme der provincies binnen de perken wensten te houden. Uiteraard mocht deze eenhoofdige leiding niet tot tirannie ontaarden. Daarom werd de contracttheorie van stal gehaald om het 'gemene hoofd' met handen en voeten aan de volkssoevereiniteit te kluisteren en het recht van verzet en verlating bij schending van de privileges vast te leggen. In dit denkpatroon was geen ruimte voor moderne absolutistische theorieën van Bodin, laat staan voor enige verwijzing naar het goddelijk recht der koningen⁴³.

41 Mout, *Plakkaat van Verlatinge*, 66-68.

42 Kossmann, *Politieke theorie*, 9-10.

43 Een goed en vroeg voorbeeld van een pamflet waarin een 'gemeen hoofd' wordt voorgestaan is *Waerschouwinghe aen alle goede Inghesetenen vanden Nederlanden*

Readies van pamfletschrijvers die bevreesder waren voor tirannie dan voor particularisme bleven niet uit. Honend werd er verwezen naar Filips II, die tenslotte in 1549 ook de privileges had bezworen, maar niet te remmen was geweest in zijn ontwikkeling tot tiran der Nederlanden. In het voetspoor der monarchomachen werden de tirannendoders Brutus en Trasybulus op een voetstuk gezet. Er waren ook praktische bezwaren tegen het koningschap: een hofhouding kost veel en bestaat bovendien uit deugnieten. Heeft men eindelijk een vorst, maar ontpopt deze zich als een tiran, dan is het moeilijk hem weer kwijt te raken 44.

Inmiddels verdedigde Justus Lipsius te Leiden in zijn *Politica* (1589) de erfelijke monarchie als beste staatsvorm. Hij keerde zich daarbij tegen de monarchomachen met hun voorkeur voor volksoevereiniteit en tyrannicide en bepleitte een gematigd absolutisme. Daarin was echter geen plaats voor het *rex legibus solutus* van Bodin; bij Lipsius stond — en dat verbond hem weer enigszins met de monarchomachen — de vorst onder de wetten⁴⁵. Het academisch monarchisme van Lipsius, waarbij hij zich — zij het onder voorbehoud — mede op Machiavelli beriep, leverde hem de bekende verwijten van Coornhert op dat hij kettervervolging zou voorstaan in het belang van orde en rust in de staat 46. De *Politica*, toch een befaamd en veelgelezen boek in die jaren, beïnvloedde echter niet de in de pamfletten gevoerde debatten over de beste staatsvorm⁴⁷.

De tweede aristotelische staatsvorm, de aristocratie, werd ook gewogen op zijn merites voor de Nederlanden. Zij werd gedefinieerd als regering door de adel en vond niet bepaald veel aanhangers. Ofschoon adeldom op deugd was gegrondvest — volgens de gangbare humanistische theorie — had men in de loop van de Opstand een scheiding tussen bokken en geiten kunnen maken: sommige edelen waren de koning van Spanje trouw gebleven, anderen hadden zich aan de zijde van de Opstand geschaard. Deze simpele tweedeling uit de pamfletten strookte niet erg met de veel gecompliceerdere praktijk. Althans van de Hollandse edelen is aangetoond dat ze liever buiten de strijd bleven dan partij kozen en na 1579 zich in hun keuze lieten leiden door de vraag, waar hun bezittingen lagen. De pamfletschrijvers die een adelsregering als mogelijkheid voor de Nederlanden behandelden, meenden dat alleen die edelen die vóór de Opstand hadden gevochten een rol in de regering konden spelen. Doch altijd bestond de kans, dat aristocratie kon verkeren in haar aristotelische tegenvoeter, aristocratische oligarchie en onderdrukking van het volk. Nie-

(1583) (Knuttel nr. 655); zie ook Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten*, 190-195, 274-276.

44 Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten*, 194-195, 274-276.

45 G. Oestreich, *Neostoicism and the Early Modern State* (Cambridge, 1982) 39-56.

46 Güldner, *Das Toleranz-Problem*, 80-118; H. Bongers, *Leven en werk van D. V. Coornhert* (Amsterdam, 1978) 143-152.

47 De receptie van Lipsius' *Politica* in de Nederlanden is overigens nog in het geheel niet onderzocht.

mand pleitte daarom zonder voorbehoud voor de instelling van een adelsregering. In het algemeen beperkte men de rol van de protestantse adel tot deelname aan de regering, samen met burgers, en tot het bekleden van militaire posities. Het uitsluiten van de adel van vooraanstaande bestuurlijke en militaire ambten, als voorgestaan door sommigen, werd door anderen verworpen 48.

Rond 1600 was niet de monarchie of de aristocratie, maar de republikeinse staatsvorm het aantrekkelijkst voor de pamfletschrijvers. Het is overigens niet altijd gemakkelijk vast te stellen welke inhoud er aan de term 'republiek' gegeven werd. Republikeinse denkbeelden kwamen reeds vrij vroeg in de Opstand voor 49. Oranjes 'arme vaderland' als object van trouw of juist verraad borg reeds de gedachte in zich, dat een land ook zonder vorst kon bestaan. De vraag werd echter opengelaten wie dit vaderland dan wel regeerde als het geen landsheer was: 'het volk', 'de besten' of 'de rijksten' uit en namens dit volk? Een duidelijk antwoord op deze vraag gaven de achtenmannen van de Gentse 'nieuwe orde' (1577), maar hun calvinistisch-democratische 'tirannie' mislukte en bracht het democratisch republikanisme in diskrediet bij gematigder opstandelingen. Dezen werden in hun mening gesterkt dat een landsheer beter zou zijn voor het vaderland dan een republiek naar het voorbeeld van Gent of Genève. Toch zagen de jaren 1582-1584 nog een discussie tussen de aanhangers van het 'gemene hoofd' en de verdedigers van een republikeins model naar het voorbeeld van het Zwitsers eedgenootschap of ook wel de Duitse Rijkssteden of Venetië 50.

Misschien uit angst voor de calvinistische 'democratie' van de Gentenaren, maar zeker uit praktische overwegingen wenste een aantal schrijvers over de beste staatsvorm in hun republiek aristocratische met democratische elementen te combineren: de regering van de beste edelen met de wijste (of ook wel rijkste) burgers, een *imperium mixtum* dus. Anderzijds werd in de academische thesen en disputaties rond het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw meestal eenvoudigweg de monarchie als beste staatsvorm verdedigd. Een enkele maal pleitte iemand

48 Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten*, 195-199; zie over de Hollandse adel in de Opstand H. F. K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Dieren, 1984) 189-209.

49 Wat volgt is gebaseerd op mijn 'Ideales Muster oder erfundene Eigenart. Republikanische Theorien während des niederländischen Aufstands', in: H. G. Koenigsberger en E. Müller-Luckner, ed., *Republiken und Republikanismus in der frühen Neuzeit in Europa* (ter perse). Zie daar ook uitvoeriger literatuur- en bronnenverwijzingen.

50 Duke, 'From King and Country to King or Country?'; J. Decavele, 'De mislukking van Oranje's 'democratische' politiek in Vlaanderen', *BMGN*, XCIX (1984) 635-636, 646-648; A. van Schelven, 'De staatsvorm van het Zwitsers eedgenootschap den Nederlanden ter navolging aanbevolen', in: *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen*, II (Brussel-Parijs, 1947) 747-749, 751-753; E. O. G. Haitsma Muijer, *The Myth of Venice and Dutch Republican Thought in the Seventeenth Century* (Assen, 1980) 64.

voor een aristocratische republiek. Dat deed buiten de universitaire wereld ook C. P. Hooft, de Amsterdamse regent. Zijn republikaanse was niet veel meer dan een afwijzing van de monarchie en een voorkeur voor een regentenoligarchie, waarbij de macht van de stadhouder beperkt was⁵¹.

Naarmate de jaren na 1581 voortschreden, hielden de politieke theoretici zich minder bezig met de vraag, hoe de nieuwe staat in de Nederlanden *moest worden*, en meer met de vraag, wat voor staat zij eigenlijk *was*. Was het nu een aristocratische republiek, zoals Hugo de Groot al in 1600 in zijn *Syntagma Arateorum* beweerde, of een *imperium mixtum*?⁵². Wat was de rol van de stadhouder en hoe verhield deze zich tot de Staten? De staatsinrichting bleef de beschouwer een verwarrend beeld bieden. Sommigen wensten zich niet bij deze verwarring neer te leggen en poogden orde in de chaos te scheppen: bijvoorbeeld de diplomaat Pieter Cornelisz. Brederode, die in 1607 een staatsinrichting voorstelde waarin de Staten het democratische, een nieuwe staatsraad het aristocratische, en de stadhouder het monarchale element vertegenwoordigde. Daarentegen koos de Leidse historicus en geograaf Paulus Merula voor een ander model. Bij hem was de stadhouder wel het monarchale element — omdat hij het leger aanvoerde —, maar de Staten waren het aristocratische en de steden het democratische element. Alleen door een schier alchemistische mengeling van elementen konden de politieke theoretici, tot hun wanhoop gedwongen af te wijken van het klare aristotelische patroon, de werkelijkheid in de jonge Republiek beschrijven en verklaren⁵³.

Bodin en Lipsius hadden, elk op hun eigen wijze, de monarchie als beste staatsvorm aangeprezen. Toen in de eerste decennia van de zeventiende eeuw de merkwaardige staatsinrichting van de Republiek min of meer vaste vorm begon aan te nemen, werd het schier ondenkbaar voor diegenen die zich met de vraag van de beste staatsvorm voor de noordelijke Nederlanden bezighielden, de theorieën van deze beide grote denkers toe te passen. Althusius vatte in zijn *Politica methodice digesta* (1603) de calvinistische verzetsleer samen, keerde zich wel tegen het soevereiniteitsbegrip van Bodin, maar liet de kwestie van de beste staatsvorm buiten beschouwing. De enige die werkelijk op Bodin reageerde was de Franeker hoogleraar Paulus Busius, die in 1613 nadrukkelijk de republiek, en niet de monarchie, als beste staats-

51 Een voorbeeld van een pamflet waarin het *imperium mixtum* wordt gepropageerd: *Discours, Verclaerende wat forme ende maniere van regeringhe...* (1583) (Knuttel nr. 651); Kossmann, *Politieke theorie*, 10-13; H. Wansink, *Politieke wetenschappen aan de Leidse universiteit 1575-±1650* (Utrecht, 1981) 117-125.

52 Hugo Grotius, *Syntagma Arateorum* (Leiden, 1600), voorwoord.

53 Ch. Rahlenbeck, ed., *Considérations d'estat sur le traité de la paix avec les sérénissimes archiduc d'Autriche* (Brussel-Den Haag, 1869); Paulus Merula, *De statu reipublicae Batavae diatriba*, in: P. Scriverius, ed., *Respublica Hollandiae et urbes* (Leiden, 1630) 123-140; Paulus Merula, *Oratio posthuma. De natura reipublicae Batavae ex auctoris schedis descripta*, J. Morsius, ed. (Leiden, 1618).

vorm voor de Verenigde Provinciën aanpreeft, en wel in de gedaante van een zuiver aristocratische republiek 54.

De voorkeur die er rond 1600 voor de republikeinse staatsvorm bestond, leidde toch niet tot het ontstaan van een uitgewerkte republikeinse theorie. Men was wel op zoek gegaan naar een ideaal voorbeeld in de klassieke of eigentijdse staatkunde, waaraan de Verenigde Provinciën zich zouden kunnen spiegelen — het Zwitsers Eedgenootschap, de Griekse polis — en men had geprobeerd de Republiek in wording te begrijpen in aristotelische termen. Nergens, ook niet bij contemporaine denkers, lag echter een theoretisch stelsel voor het grijpen dat enigszins klopte met de politieke werkelijkheid in de jonge Republiek. Bovendien werd de energie van veel schrijvers over de politieke problemen van alledag opgeslorpt door de behandeling van de religieus-politieke spanningen, die sinds de jaren negentig in toenemende mate om aandacht vroegen. De Bestandstwisten vormden niet bepaald een gunstige voedingsbodem voor het ontwikkelen van een uitgesproken republikeinse theorie, daar iedere uitspraak in die richting geïnterpreteerd zou kunnen worden als een standpuntbepaling — voor of tegen de stadhouder, voor of tegen de Staten 55.

Liever dan zich te wagen aan het maken van een politiektheoretische blauwdruk voor de toekomst van de jonge Republiek in oproer, verdiepte men zich tijdens de Bestandstwisten in de vraag naar de historische wortels van deze merkwaardige staat. Met behulp van de humanistische geschiedschrijving, vooral over Holland, en met behulp van tijdens de eerste decennia van de Opstand reeds geformuleerde ideeën over de macht der standen, kreeg de Republiek het verleden van de Bataafse vrije republiek aangemeten. Die Batavenstaat leek in haar inrichting precies op de Republiek in de eigen tijd: een ideale aristocratische republiek, even consistent en eendrachtig als de beste voorbeelden uit de Oudheid, beweerde De Groot in zijn *De aniiquitate reipublicae Batavae* (1610)⁵⁶.

V CONCLUSIE

Ondanks het ontbreken van een uitgewerkte staatsleer die de gecompliceerde werkelijkheid van de Republiek in het begin van de zeventiende eeuw recht kon

54 Kossmann, *Politieke theorie*, 13-16; L. de Hartog, 'Een Nederlandsch schrijver over den staat, uit het begin der XVIIe eeuw'. *Nieuwe Bijdragen voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving*, N.R. VIII (1882) 474-534; Haitsma Mulier, *The Myth of Venice*, 72-75; Paulus Busius, *De republica* (Franeker, 1613); Paulus Busius, praeses, *Illustrium disquisitionum politicarum liber* (Franeker, 1613).

55 Zie voor vele voorbeelden van theologische politica uit het begin van de zeventiende eeuw Van der Klashorst, Blom en Haitsma Mulier, *A Bibliography of Dutch Seventeenth Century Political Thought*. Deze wachten nog een nader onderzoek.

56 I. Schöffner, 'The Batavian Myth during the Sixteenth and Seventeenth Centuries', in: J. S. Bromley en E. H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, V (Den Haag, 1975) 78-101; E. O. G. Haitsma Mulier, 'Grotius, Hooft and the writing of History on the Dutch Republic', in: A. C. Duke en C. A. Tamse, ed., *Clio's Mirror. Historiography in Britain and the Netherlands* (Zutphen, 1985) 55-72.

doen, was Oranjes 'arme vaderland' onmiskenbaar geëvolueerd tot een staat, al had De Groots uitspraak over de 'eendrachtige republiek' in 1610 wel een ironische bijklank. Deze ontwikkeling is van het begin tot het eind begeleid geweest door politiektheoretische denkbeelden, neergelegd in talloze pamfletten en dergelijke. Het kenmerk van deze theorieën is enerzijds, dat zij zo gebonden waren aan de politieke praktijk van het ogenblik waarop zij werden geformuleerd en gebruikt, anderzijds dat zij veelal achter de staatkundige ontwikkelingen aanliepen. Daarin verschilden zij niet van andere politiektheoretische denkbeelden in de vroegmoderne tijd. In het Duitse Rijk, Frankrijk of Engeland ging het net zo toe. Het politieke denken bereikte in andere landen echter van tijd tot tijd een niveau van abstractie, dat de Nederlanders — met uitzondering van Lipsius — nooit hebben gehaald. Waar lag dat nu aan? De Nederlanders hadden gedurende de Opstand te kampen gehad met de grote moeilijkheid, dat de kromme politieke praktijk met geen mogelijkheid met een coherente moderne theorie in overeenstemming te brengen was. Zij konden zich bovendien bij het uitwerken van denkbeelden niet goed beroepen op een door de leiders van de Opstand geformuleerd ideaal doel: Oranje en de zijnen gingen immers, om praktisch-staatkundige redenen, niet verder dan vage verwijzingen naar een in het verleden gefundeerd vrijheidsideaal. Dat was niet genoeg om een politieke theorie op te bouwen die verder ging dan het traditionele verzetsrecht. Toen de ideeën der monarchomachen waren ontstaan, in de jaren zeventig, hebben de Nederlanders die ook niet direct ten volle kunnen toepassen, omdat hun problemen nu eenmaal anders lagen dan in Frankrijk. Pas toen zij in de jaren tachtig worstelden met het soevereiniteitsbegrip, konden zij van de ideeënwereld der monarchomachen profiteren.

De kromme, om niet te zeggen kronkelende, politieke praktijk leverde bij het denken over de beste staatsvorm de grootste moeilijkheden op. Vanaf 1581 kreeg de staatsinrichting langzaam vorm, inderdaad. De Nederlanders deden de ene noodsporang na de andere en kwamen voor zij het wisten in de jaren negentig bij de singuliere staatsinrichting terecht die tot het einde van het ancien régime zou blijven bestaan. Slechts op een paar momenten — namelijk na de verlating en na het vertrek van Leicester — leek er sprake te zijn van een open toekomst, waarin de staatkundige vorm van de vrije Nederlanden naar believen gestalte zou kunnen krijgen. Deze momenten waren gunstig geweest voor het uitdenken van politieke denkbeelden van een zekere coherentie en een hoog abstractieniveau, die misschien mede richting hadden kunnen geven aan de politieke praktijk. Het ging echter anders. Lipsius sprak zich uit voor de monarchie en bemoeide zich niet met de moeizame wijze, waarop de Verenigde Provinciën hun eigen staatkundige vorm trachtten te vinden. Anderen spraken wel een voorkeur voor de een of andere staatsvorm voor de Verenigde Provinciën uit, maar waren weldra meer bezig het ontstane te verklaren dan het actief te beïnvloeden. De loop der geschiedenis was de Nederlandse politieke denkers steeds te vlug af.

Johan van den Corput (1542-1611): schrijver van Fresinga's 'Memorien'*

J. P. J. POSTEMA

In 1584 verscheen in Deventer een door de Franeker burgemeester Reinico Fresinga geschreven boekje; de *Memorien van den gedenckwerdigen dingen...* Het is nadien steeds weer ter hand genomen door historici die zich bezighielden met de geschiedenis van de vier noordelijke provinciën. En dan in het bijzonder voor zover zij zich mede op de jaren 1576-1582 richtten. Het werkje bleek daarom zo bij uitstek bruikbaar, omdat het zoveel 'inside-information' geeft. Doch het heeft ook zijn beperkingen, vooral voor hedendaagse historici. De schrijver ervan heeft zich hoofdzakelijk tot de militaire gebeurtenissen beperkt, waarbij de nadruk ligt op het verraad van Rennenberg, in maart 1580, en vooral op het beleg van de Overijsselse plaats Steenwijk, in de winter van 1580 op 1581¹. Met name voor de regionale geschiedenis hebben de *Memorien* evenwel tot op heden hun waarde behouden. De schrijver verstrekt namelijk veel informatie die elders niet gevonden kan worden².

Omdat het werkje inmiddels vrij zeldzaam was geworden liet de Deventer jurist en stadssecretaris Gerhard Dumbar (1680-1744) de *Memorien* in 1722 opnieuw drukken³. Evenals de eerste werd ook de tweede druk in Deventer verzorgd. De zetter is daarbij niet al te nauwgezet te werk gegaan, zodat menige spellingsverandering binnensloop. Dit heeft tot gevolg gehad dat de spelling aanzienlijk minder eenvormig werd dan in de eerste druk het geval was. In vergelijking met die eerste uitgave maakt de tweede dan ook een wat rommelige indruk. De tekst als zodanig is in 1722 niet veranderd. Wel heeft Dumbar 'notae' toegevoegd, die na afsluiting van de eigen-

* Graag wil ik prof. dr. E. H. Waterbolk en prof. dr. A. H. Huussen jr. bedanken voor hun kritische opmerkingen.

1 J. J. Woltjer, *Friesland in hervormingstijd* (Leiden, 1962) 331: de *Memorien* geven 'weinig inlichtingen van belang, het is voornamelijk geïnteresseerd in de krijgsgeschiedenis'. Andere moderne auteurs die de *Memorien* hebben gebruikt zijn onder andere: F. U. Ros, *Rennenberg en de Groningse malcontenten* (Assen, 1964) en R. Reitsma, *Centrifugal and Centripetal Forces in the Early Dutch Republic. The States of Overijssel 1566-1600* (Amsterdam, 1982).

2 Dit geldt niet alleen voor Steenwijk in het bijzonder, maar ook voor het Land van Vollenhove in het algemeen.

3 R. Fresinga, 'Memorien van den Gedenckwerdigen dingen Dier in Den Nederlandischen Provinciën van Friesland, Overijssel, Omlanden, Drenthe, Grueningen ende Lingen, met heuren byliggenden frontieren, geschiet sijn', uitgegeven door Gerhardi Dumbar, *Analecta seu vetera aliquot scripta inedita*, III (Daventriae, 1722).